

Ajaboline taust

Taani hindamisraamatu „Liber census Danie“ andmetel oli 13. sajandil Järvamaa metsarikas aga rohkete põlispuudega ja suhteliselt tiheda asustusega ala. Koigi valla tänane territoorium kuulus enamikus Embere (Ämbra) muinaskihelkonda, Rutikvere kuulus Mõhu väikemaakonna alla. Sellinena tunti meid läbi sajandite. (E. Varep 1972).

Vanemad teated siinsest asustusest pärnevad sajandite tagant. Ajaloõurikutes on kõige varem mainitud Vaali küla 1474. Varasest rootsiajast pärinevas vakuandamite registreerimise raamatus on 1558. a. Päinurme ja 1564. aastast teated Väike-Kareda (Kardeway) küla olemasolust. Praeguse Koigi keskust on esmakordselt mainitud Ubbakalu külana 1564. a. Umbes samast ajast on andmeid Prandi (endine Kardyna), Päinurme (endine Assick), Sigapusma, Sõrandu ja Tamsi küla kohta. Huuksi küla märgitakse esmakordselt 1585. aastal maakohana Ukas (ka Huckas). Silmsi külast on teated 1591. aastast, kui sinna anti popsitalukoha jagu maad Vene-Liivi sõjas tekkinud sõjakahjude hüvitamiseks. Suuri muudatusi tõi ka 1919. a. maareform, 1920.-1930. a. algas mõissaagetel talumaadel majapidamiste kasv. Mõisates said uue asukoha ja maad ühiskondlikud koolid. Sõrandu (Sernisz) ja Sigapusma küla on ühendatud 1949. aastal ja kannab praegu ühist nime Sõrandu. (Varep, 1972 : Joonuks 1984, Kotkas, V 2005).

Erinevatel aegadel olid küladel erineva kirja- ja nimekirjapildiga nimed. Teada on järgmised vastandid rootsi-saksa- eesti nimede kirja- ja nimekirjapildist: Pärnurme- Assick ja Peinurm, Prandi- Branten ja Kardyna, Huuksi- Ukas ja Huckas, Kerry-Keri, Kõisi – Keus (praegu Kareda vald), Väike-Kareda – Essensberg, Kardeway ja Klein- Kareda, Koigi- Koick, Silmsi-Silms, Sõrandu-Sernisz ja Sarrando, Sigapusa- Siggapusk ja Sigdapus, Tamsi-Tammist

http://www.eha.ee/andmed/search.php?type=vald&sid=20120318192853526781&maakoond=J%E4rva&kihelkond=Peetri&eesti_nimi

Muinasküladest on maapealseid märke väga vähe säilinud, tunnistust annab vaid kohatine tavalisest tumedam kultuurikiht, milles leidub põlenud söe- ja kivitükke või savinõude kilde (E. Varep, 1972).

Järvamaa vanimaks asulatüübiks peetakse ülekaalus põldude ja nurmede vahel paiknevat sumb- ja hajaküla. Pärastpoole on tekkinud piki teid kulgevad ahel- ja ridakülased.

Metsarikastesse kohtadesse, kus elanike põhitegevuseks sai olla metsatöö, jahindus ja kalandus, vähemal määral põllundus, nagu Pärnurme ja Koigi lähedal Ugametsas levisid hajakülad ja üksikpered.

Omaette vaatamisväärsus on Rutikvere, mis kuulus minevikus Mõhu väikemaakonda.

Enami-vähem täielik külade loetelu sisaldab Rootsi ajal kasutusel olnud vakuraamatutes. (H. Ligi, 1961).

Karl Kranichi käsikirjast „Ajaloandmeid ja sündmusi Koigi vallast II“: Teoorjus.

Pärisorjuse järgset ajajärku nimetatakse teoorjuse ajaks. Talupojad said küll pärisorja põlvest vabaks, kuid maad jäid endiselt mõisa omaks. Tasu peamiseks vormiks olid teopäevad mida tuli teha mõisamajanduse ülalpidamiseks. Euroopa majanduses oli kriis ja vilja hinnad Euroopa turgudel olid langenud, mõisate teine tuluallikas viinaturg Venemaale oli samuti tagasi läinud. Masinad aitasid osa töid ära teha, vilja eest saadi vähem raha ja tuli hakata lisatuluallikaid otsima. Kriisist väljapääsu otsiti peenvilla lammaste kasvatamise ja piimakarja parandamise teel. Ka Koigi mõisnik käis endale saksamaalt meriinolambaid toomas. Rudolf Randrüüdi mälestusest on olnud lugeda, et Koigis oli 3000 lammast. Kuigi mõned vanemad inimesed olid selles numbris kahelnud, on praegugi näha Koigi pargis vanad lambapesutiigid. Lisaks arendati veel kartuli- ja ristikehinakasvatust. Talud pidid vastavalt oma suurusele kindla arvu teopäevi tegema, peale selle oli vaja talutöö teha. Kiirel põllutöö ajal oli vaja teha veel abiteo päevi. See oli taludele koormav ja tekitas nende vaesumist.

Talupoegadel oli veel ka mitmesuguseid avalik-õiguslikke kohustusi. Mõisale tuli maksta pearaha iga talupojaseisusest meeshinge eest hällist hauani. Üks koormav kohustrus taludele oli veel nekrutite andmine. Eestimaa ja liivimaa talunikele see ei laienenud, mis pandi kohustuseks alates 1796. aastast, esialgu 25 aastat ja hiljem 15 aastat. See kestis kuni 1874. aastani, mil hakkas kehtima väeteenistuse kohustus. 500 mehe kohta võeti 3 nekrutit, hiljem see arv muutus. Taluperemehi ja esimest poega ning kogukonna eestseisjaid ei võetud nekrutiks.

Taludele oli veel provintsiaalkohustused, millest üks oli teede ja sildade korrashoid.

Külade mõisastamine siinkandis algas 1834.a. ja siis alustati Prandi küla mõisastamisega. Sama saatuse osaliseks sai 1840.a. tolleaegne Ubakalu küla. Sõrandu ja Sigapusma küla planeeriti ringi, sinna saadeti Prandi ja Ubakalu pered, osa Prandi inimesi paigutati ja Veskiarusse. Huuksi mõisa Koigi küla (vastu Sõrandu küla piiri) mõisastati 1870. aastal. Endistesse kohtadesse allesjäänud talunikele jäid ümberasustatud perede koormised ka.

Koigis ja Prandis mindi teorendilt raharendile 1846. aastal. Teoorjus kaotati Eestimaal lõplikult 1868.a. jüripäevast kindralkubeneri käskkirjaga.

18. sajandi viimasel veerandil oli Vene keskvalitsuse poolt avaldatud Balti aadlile survet talupoegade olukorra kergendamiseks. Eestimaal 1795 a. rüütelkonna maapäeval võeti see küsimus päevakorda, kuna keisrinna Kateriina II poolt oli avaldatud eitavat suhtumist Eestimaal valitsevatesse agraarolukordadesse. Maapäeval otsustati talupoegade kohustused vakuraamatuis fikseerida senisel kujul, ilma, et neid oleks tarvilikuks peetud talude maa tegeliku väärtusega kooskõlla viia. Otsustati talude abitegu ja vooriskäimisi vähendada, anda talupojale õigusi tema vallasvara kohta ja pehmendada ihunuhtlust (kepipaaride asemel kasutada lapsevitsu). Need otsused jäid aadli omavaheliseks kokkuleppeks. Talurahvale neid teatavaks ei tehtud. Eesmärk oli keskvalitsusele näidata oma „hoolitsust“ talupoegade eest. Talupoegade õigusi nende otsustega ei parandatud.

Leeris käimine ei olnud ka midagi muud kui iseliiki teoorjus, siis kõneleme sellest ka siinkohal.

Käisin leeris Peetris vist 1862. a. Leeris käisime tüdrukud ja poisid eraldi. Tüdrukud sügisel lumega ja kevadel varem, kummalgi 3 nädalat, nii et kev[adel] palmipuudepühäl viidi „lauale“. Poisid olid samuti kahel puhul, ainult sügisel varem ja kevadel hiljem palja maaga. Kes oma pealugemiste miinimumi ei jõudnud sooritada, jäi kinni, s.o käis järgmise satsiga veel 3 nädalat. Miks oli see asi nõnda reguleeritud? Kohe näeme!

Tüdrukud pidid pääle päevaegsete õppetundide õhtuil kedrama 1 [naela] linu nädalas või noppima sulgi prouale või pesema pesu õpetajahärrale või õmblema voodilinu, padjapüüre, mõnel puhul isegi kuduma kangast. Keträjail olid vokit muidugi õpetaja poolt. Lõng pidi kedratama peenikene, hää. Kedrati ja aspeldati ikka 60 lõnga pasmas ja 1 [naela] linu pidi andma 10 pasmast. Proua tõmbas selle kogu läbi oma sõrmuse, kui oli lõng jämedam, ei mahtunud läbi sõrmuse – too ja kedra uued lõngad, pane vanad rikutud, kus tahad. Siis pidid linad juba muretsema ise. Jäme lõng oli suurem kinnijäämise põhjus kui pealugemiste halb oskamine.

Poisid oma kristlikul leeriajal ladusid puid, kaevasid aias, vitsutasid ja tegid ka uusi pütta, kappu, ämbreid jne. Tehti korralikult koduseid töid. Õpetaja ise oli ülemvalitseja ja poiste eneste hulgast üks kristlikum poiss kümnikuks. Igal puhul käis 10 poissi ja ka 10 tüdrukut köstri juures tööl.

Distsipliin leeris oli valju. Ei tohtinud poisid ööseti joosta Ämbra ega Esna külade vahel, ei suitsetada ega pummeldada, ei ka päevaks koju jääda. Need defitsiidid võeti arvesse ja neid tuli kinnijäämisega lunastada.

EKLA, f 200, m 11:1, 67/8 < Peetri khk., Öötla m. – Rudolf Stokeby < Marie Jätsa, 81 a. (1929)

<http://www.folklore.ee/>

19. sajand kujunes talurahva elus suurte muutuste ajajärguks.

Karl Kranich oma käsikirjas kirjutab Eestimaa 1816 a. talurahvaseaduse peatükis: Enne kui Eestimaa talurahvaseadus 1804. a. keisri poolt kinnitati, lasti seda võrrelda Liivimaa omaga, milline oli juba kinnitatud. Leiti, et Eestimaa oma on tunduvalt puudulikum ja talurahvale vähem kasulik. Keiser nõudis talumaade hindamist ja kohasemaregulatiivi väljatöötamist. 1810. aasta maapäeval algatati talurahva pärisorjusest vabastamise küsimus. Talurahva maad kuulutati mõisniku omandiks. Teoorjuselt mindi üle raharendile. 1811. a. võeti vastu Eestimaa talurahva vabastamise üldised põhimõtted, mis keisri poolt poolt kinnitati. 1817. a. mais kuulutati talurahvaseadus Tallinnas avalikult välja. Seadus oli kaheosaline, „Eestimaa Tallorahva Seädmised“ sisaldas määrusi uue seaduse järk-järgulise teostamise kohta; „Eestimaa Tallorahva Käso-Ramat“ käsitles talurahvaseisuse kogukondliku, politsei- ja kohtukorraldust ning eraõigust. Selle seadusega anti talupoegadele isiklik vabadus, mida piirati liiklemisvabaduse kitsendamisega ja mõisnike tugeva järevalvega kogukonna asutuste ja kohtute üle. Maksvuse kaotasid kõik talupoegade koormiste normid, mis olid varem vakuraamatutes kindlaks määratud. Maksma hakkas vabalepingu põhimõte.

Seadusega jagati talurahvas mõisate järgi kogukondadesse, kuhu pidi kuuluma iga talupojaseisusest isik. Ühest kogukonnast teise siirdumiseks oli vajalik senise kogukonna ja mõisavalitseja nõusolek.

Kogukonna üldkoosolekud tulid kokku kas kohaliku mõisniku käsul või kogukonna algatusel, kuid ainult mõisavalitseja loal. Koosolekutel hääletasid talupojad ja sulased teineteisest lahus. Kui otsus ei olnud üksmeelne, lahendas küsimuse mõisavalitseja. Igal kohukonnal oli oma vanem – talitaja ja iga 100 meeshinge kohta peale talitaja veel abitalitaja. Igal kogukonnas oli ka kolm nõuandjat meest ehk eestseisjat, nendest kaks olid peremehed ja üks sulaste seast. Kogukonna ametnike ülesanded olid peaaesjalikult politsei laadi: valvata kohaliku rahu, rahva heakorra ning seaduste täitmise eest.

Eestimaal kaotati vallakohus, samuti endisel kujul kihelkonnakohus. Nende asemele asuati igasse kihelkonda kogukonnakohus. Esinik valiti mõisnike seast ning taluperemeeste seast valiti kaks kaasistnikku („kõrvameest“). Peetri kihelkonnas protokollis eesti keeles kohalik kirikuõpetaja. Teise astme kohtuks oli kreisikohus kokku kogu kreisis kolm ja üks üheselt Harju- ja Järvamaa kohta. Kreisikohtus toimus kohtutoimetamine saksa keeles.

Talurahvaseaduse järgi oli igal leivavanemal õigus tema teenistusel olevaid inimesi sõnakuulmisele sundimiseks karistada 15 kepihoobi piires, naisi, vanu ja nõrgakehalisi kuni 30 vitsahoobini. Need karistused kehtisid ka mõisatöös olija kohta.

1816 a. talurahvaseadusega oli keelatud kubermangust lahkuda kuni talurahva meeshingede arv ei ulatunud 140 000-ni, linnadesse ei tohtinud asuda enne kui meeshingede arv ei ulatunud 120 000-ni. Pärast seda võis piiratud arvul kubermangust välja rännata ainult kuberner ja rüütelkonna peamehe ühiselt antud passiga. See kitsendus jäi püsima 1856.aastani. Koos

pärisorjusest vabastamisega hakati ka perekonnanimesid panema. Eesti kubermangus on inimesed uute perekonnanimedega esmakordselt kirjastanud 1834.a. hingerevisjonis.

Teorjuse kaotamine

19. sajandi keskpaiku antud talurahvaseadustes oli püütud soodustada talude päriseksmüügi arenemist, millega paratamatult pidi kaduma teorjus. Katsena ja ülemineku astmena arenes segarent s.t. osa talude kohustusi jäi teorjuse alusele, teine osa õiendati rahas. See rendiliik osutus mõlemale poolele tülikaks. Peagi selgus, et raharendile siirdunud talupojad edenevad tulunduslikult märksa jõudsamalt. Raharenti soodustavalt mõjus ka keskvalitsuse seisukoht.

Kindralkubeneri käskkirjaga lõpetati Eestimaal teorjus 1868. aasta jüripäevast. Tegelikult lõppes teorjus ainult talumaal, kuna mõisa, sealhulgas ka kuuendikumaal teorjus püsis kuni tsaarivalitsuse lõpuni. Laimetsa mõisas mindi teorendilt raharendile üle 1842, Koigis ja Prandis 1846.

Peetri kihelkonna topograafiast

Järva-Peetri kihelkond (Järva-Peetriks nimetatakse kirikut kohapeal, sest on Eesti veel teisi Peetri kirikuid.)

Kihelkonna maapind on üldiselt suurimate mägede ja orgudeta – tasane. Kodasema ja Esna mõisatest ja Ammuta külast kuni Silmsi, Koigi ja Kareda mõisateni on ilus lage tasane ning Eestimaa kohta väga viljakas maa. Mitte ainult Järvamaal vaid üks viljakamaid maid kogu Eestis. Ainult kagu- ja loodepoolseis otsis on suuremad sood ja rabad. Loode pool kihelkonna nurgas, Peetri kirikust Öötla, Vodja, Mäo ja Palu mõisate vaheline maa on kaunis soine, paiguti tüma samblasoo ja raba. Siiski asub sääl ümber söödi heinamaa ala kuna keskel [on] viljatu soo. Kagu pool algavad sood juba Kõisi ja Silmsi mõisate all, need laugevad Päinurme mõisa juures ühte Põltsamaa jõe rabadega ning ulatuvad kuni Virtsjärveni, katkestatuna ainult Põltsamaa linna juures. Suurem jõgi kihelkonnas on Põltsamaa jõgi, mis Päinurme mõisa juures on kihelkonna piiriks. Üks väiksem jõgi või ojake on Esna ja Vodja rabades, mis siirdub Paide alla. Järvesid ei ole ühtegi. Vanarahvas teab kõnelda, et kunagi on ulatanud järv Peetri kiriku alt Paide linnani, asendades kogu eelmainitud loodepoolse rabamaaala.

Traditsioonist või legendidest ei ole Peetri kihelkond rikas. Olgugi et kihelkonda kuni 1916. a. ei lõiganud ükski raudtee ega asunud ta lähedal linnu, on rahva vaba fantaasia nagu kuivanud. See tähendab, kultuur ei ole olnud rahvaluule tekkimisel takistuseks, vaid seda on vist masendanud looduslikud tingimused: ühetasane, õieti monotoonselt mõjuv maapind. Veike-Kareda külast kõneldakse kui endisest lahingu platsist, kuid see teade on ammutatud kindlasti juba kirjandusest (Läti Hindreku Kroonikast).

EKLA, f 200, m 11:1, 1/2 < Peetri khk. – Rudolf Stokeby (1929)

<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Peetri&id=1815>

Külade lammutamine, ümberasustamine

Talumaa mõisamaast eraldamine ja teorjuse tegelik kaotamine säadis ülesse mõsinikkudele uued tulunduslikud nõudmised, mille lahendus nõudis suure hulga seni taludele kuuluva maa mõisastamist. Peaaegu igas mõisas on kuuekümnendatel ja seitsmekümnendatel, mõnel pool

hiljemgi, lammutatud hulga talusid. Vahest koguni terved külad. Põllud kas liideti emamõisa põldudele või asutati koguni uued nn karjamõisad. Õieti peaks karjamõisate tekkimisaega otsimagi XIX sajandi teisest ja kolmandast veerandist. Püüan peatuda iga mõisa maa talumaade arvel laiendamise juures.

EKLA, f 200, m 11:1, 72 < Peetri khk. – Rudolf Stokeby (1929)

Kõisi

Kõisi mõisas kihutati ca 70 a. eest peremehed Trumbi ja Tisleri küla osadest välja kusagile jäätmaale ja põllud läksid mõisa külge. Lepistiku, kuhu mehed elama asusid, raiunud mõis omal kulul maha, aidanud hooned päälle ehitada ja – elage! Viimaks jäi kogu mõisale ainult 4 talu. Needki pidas ta viimase ajani rendil.

EKLA, f 200, m 11:1, 73 < Peetri khk., Esna al. < Kõisi m. – Rudolf Stokeby < Kaarel Teemas, 66 a. (1929)

<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Peetri&id=2108>

Koigi

Koigi mõis on lammutanud just mõisa juures suurel teeristil asunud küla Ubakalu. Viinud praegusele Sigapusma ja Sõrandu külla lepstikku. Säääl asus 4 talu. Praegu on Sigapusma külas mõned talud, mis toodud Ubakalu külast. Nagu Püskerdi – Püstkeerdi.

EKLA, f 200, m 11:1, 74/5 < Peetri khk., Sigapusma k., Arjaka t. – Rudolf Stokeby < Jüri Grünthal, 48 a. (1929)

Prandi ja Aru

Hiljem olid selle küla põllud moodustanud osa mõisa parimast põllust.

Brandi [Prandi] küla lõhkus Koigi mõisnik veel hiljem, ca 50 a. tagasi. Kõik 5 talu asendas Veskiaru soos ligipääsemata künkaga. Asemele asutas Brandi karjamõisa. Samuti Aru karjamõisa tegi taludest.

EKLA, f 200, m 11:1, 75 < Peetri khk., Nurmsi k., Otsa t. – Rudolf Stokeby < Otto Zimmermann, 45 a. (1929)

Päinurme

Päinurme mõisas oli Jüri (!) von Wahl hävitanud Eriku, Põllumardi, Põllupeetri ja Vana-Kõrsi talud ja põllud mõisastanud. Kaks talu viinud ta metsa, kus lasknud omal kulul lepad ja kadakad üles juurida, vald ehitanud hooned peale. Kaks talu olid hoopis ära kadunud. Need olid talud mõisa juurest minna Vaali mõisa poole, kuna Päinurme küla poole oli vanasti mõisa põldude kohal hulga talusid, 6–8. Need kõik on aegapidi kas hävitatud hoopis või üle viidud kaugemale soo veerele. Mõnele talumaadele on koguni istutatud mets.

EKLA, f 200, m 11:1, 75 < Peetri khk., Päinurme k. < Silmsi; Päinurme k.; Pätsavere k., Miku t. < Päinurme k. – Rudolf Stokeby < Hans Vain, 66 a.; Juhann Saltsmann, 76 a.; August Jürgen, 56 a. (1929)

Mehed on püüdnud ka protesti avaldada sarnase teguviisi vastu, kuid see jäänud hoopis tagajärjeta. 1905. a. kordasid mehed nõudmist maade tagasi [andmise] asjus, siis vastas mõisnik, et tema ei või seda lubada, kuna mõis on pärijate oma.

EKLA, f 200, m 11:1, 75 < Peetri khk. – Rudolf Stokeby (1929)

Vaali

Vaalis, Päinurme karjamõisas oli ca 1885. a. lõhutatud Tosu, Eeskingu, Tagakingu ja Vana-

Albre talud ning põllud liidetud Vaali mõisa külge. 1905. a. hakkasid mehed Hans Schultzi õhutusel talusid tagasi nõudma. See ei annud tulemusi, siis saadeti ühine palve talur[ahva] as[jade] komissarile Paide. Ja kui sellegi vastus ei saabunud, siis asusid 1905. a. enne jõuluid revolutsioonilised jõud Vaali mõisa väljadele ning hakkasid omapead mõisastatud maid jagama. Karistusesalga poolt aga lasti asja ettevõtjad maha (vaata lähemalt 1905. a. sündmusis).

EKLA, f 200, m 11:1, 76 < Peetri khk., Vaali k., Lubjasaare t; Silmsi < Holstre v. – Rudolf Stokeby < Kaarel Schults, 68 a.; Peeter Post, 67 a. (1929)

<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Peetri&id=2108>

Talude kruntiajamise ümber ei ole tekkinud mingit erilist traditsiooni. Ainult teatakse mõnel pool kõnelda, et maamõõtja meelitamise (meelehea andmise ja maiustuste või toidumoonna andmisega) olevat mitmedki peremehed saanud paremaid maatükke oma talu külge. Koigi mõisas oli maamõõtja keegi J. Kusmanoff. Ta lasknud end mõnelgi puhul meelitada. Sarve talule mõõtnud ta eriliselt suure laraka hääd kopelt, et perenaine teda hästi oli söötnud. Tänaeni nimetatakse [seda] Sarve kohvikopel.

Sõrandu ja Sigapusma külade taludel on kõigi põllud väga pikad – 1,5–2 km – ja kitsad.

Samuti karjamaad ja heinamaad asuvad neil 4–5 pisikeses siira-viira jooksvas tükis.

Maamõõtja on tahtnud anda raba ja soid kõigile ühte viisi, siis on ta nii ebapraktiliselt ka planeerinud. Kabja talu peremees Grünthal oli osanud talle sokutada mingit meelehääd, mis pärast tema talu põllud on mõõdetud nelja kanti ca 0,5 km. pikad ja sama laiad. Selle koha erilise plaani tõttu on ka kaks talu külast välja viidud. Vanasti oli neil nõörpõllud, oldi siis sellega harjunud ega osatudki piklikpõldude vastu protesteerida.

EKLA, f 200, m 11:1, 77 < Peetri khk., Sigapusma k., Kabja t. – Rudolf Stokeby < Johannes Grünthal, 42 a. (1929)

Kruntimisega kadusid väiksemad päevakohad ja põllud läksid suurte külge. Ka viis kruntiajamine endise sumbküla tänavküla süsteemile.

Kuna traditsioon kindlat aasta aega anda ei või, siis ei saa ka täpselt aastat määrata, kuna toimus just planeerimine. Keskmiselt peab määrama selle arvu 1863–1872 [aastasse]. Toimus see nii 8–10 a.

EKLA, f 200, m 11:1, 77/8 < Peetri khk. – Rudolf Stokeby (1929)

<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Peetri&id=2110>

Rendiaeg kestis sega- kui ka raharendina ühest kuni kahe rendiajani (6–12 aastani), kuidas kusagil kohti ostma hakati. Teoorjuselt üleminek raharendile toimus pikkamööda. Esimene rendiaeg oli segarendiga, s.o osa harilikult 1. pool renti rahas, teine töös. Ammutast toome ühe selgema näite.

EKLA, f 200, m 11:1, 78 < Peetri khk. – Rudolf Stokeby (1929)

Minu isal oli Uuetoa talu, sel oli ainult 6 tiinu põldu ja paar tiinu karjamaad. Selle eest pidi ta maksma renti 60 rubla aastas. 30 rubla rahas ja 30 rubla eest arvestatud järgmine töö:

4 vakamaa sõnnikuvedu ja lahutamine,

2 tülpa teha põlluheinu,

1,5 tülpa rukist = 6 vakamaad,
1,5 tülpa tõugu = 6 vakamaad,
10 kartulinoppimise päeva hobuseta,
10 rehepäeva,
1 lambaniidu päev.

Umbes nii toimis kogu küla, muidugi proportsionaalselt oma talu suurusele. Raharenti kõiges summas mõis ei võtnud, kuna peremehed olid kehvad, tööjõudu lahtise ja tööta rahva tõttu oli odavalt saada, siis tehti teorenti hea meelega.

EKLA, f 200, m 11:1, 78 < Peetri khk., Ammuta k., Uuetoa-Lombi t. – Rudolf Stokeby < Kaarel Tauden, 70 a. (1929)

Koigi pool kuuleme, et orjus või „abbiteggu” ei olnud just sunduslik, kuid see oli hinnatud nii kõrgelt, et oli kasulikum teha tükke. Sigapusma külas Arjaka talu, mille suurus oli:

Õue ja aiamaad, põllud – 17 [tessatini] 1904 [ruutsülda].

Heinamaad – 22 [tessatini] 864 [ruutsülda].

Karjamaad ehk muud kohta, kus kari käib – 13 [tessatini] 160 [ruutsülda].

Metsa-, raba- ja nõmmemaad – 1664 [ruutsülda].

Kokku – 53 [tessatini] 2192 [ruutsülda].

Selle talu rent oli 1879. a. kuue aasta peale tehtud kontrakti järele 190 rubla ja muud väiksemad jooksvad kohustused. 42 rubla 25 kop eest pidi rentnik tegema igal aastal nn abitegu.

Rendile andmine toimus selle talu juures esimest korda 1873. a. kuue aasta peale. Käesolevad tingimused on teisest lepingust.

Arjaka talu abiteo raha peale hinnang:

4 vakamaa rukkilõikus – 4 rbl,

4 vakamaa nisulõikus ehk herneid niita ja panna kubitsasse – 4 rbl,

4 vakamaa herjapead niita – 1 rbl,

2 vakamaa kartulaid üles võtta ja mõisa juure viia – 6 rbl,

10 sülda puid Laimetsa metsas raiuda ja Koiki vedada – 10 rbl,

21 kartuli- ja masinapäeva – 5 rbl 25 kop,

2 sui päeva – 1 rbl,

1 sui voor – 4 rbl,

2 talve voori – 6 rbl,

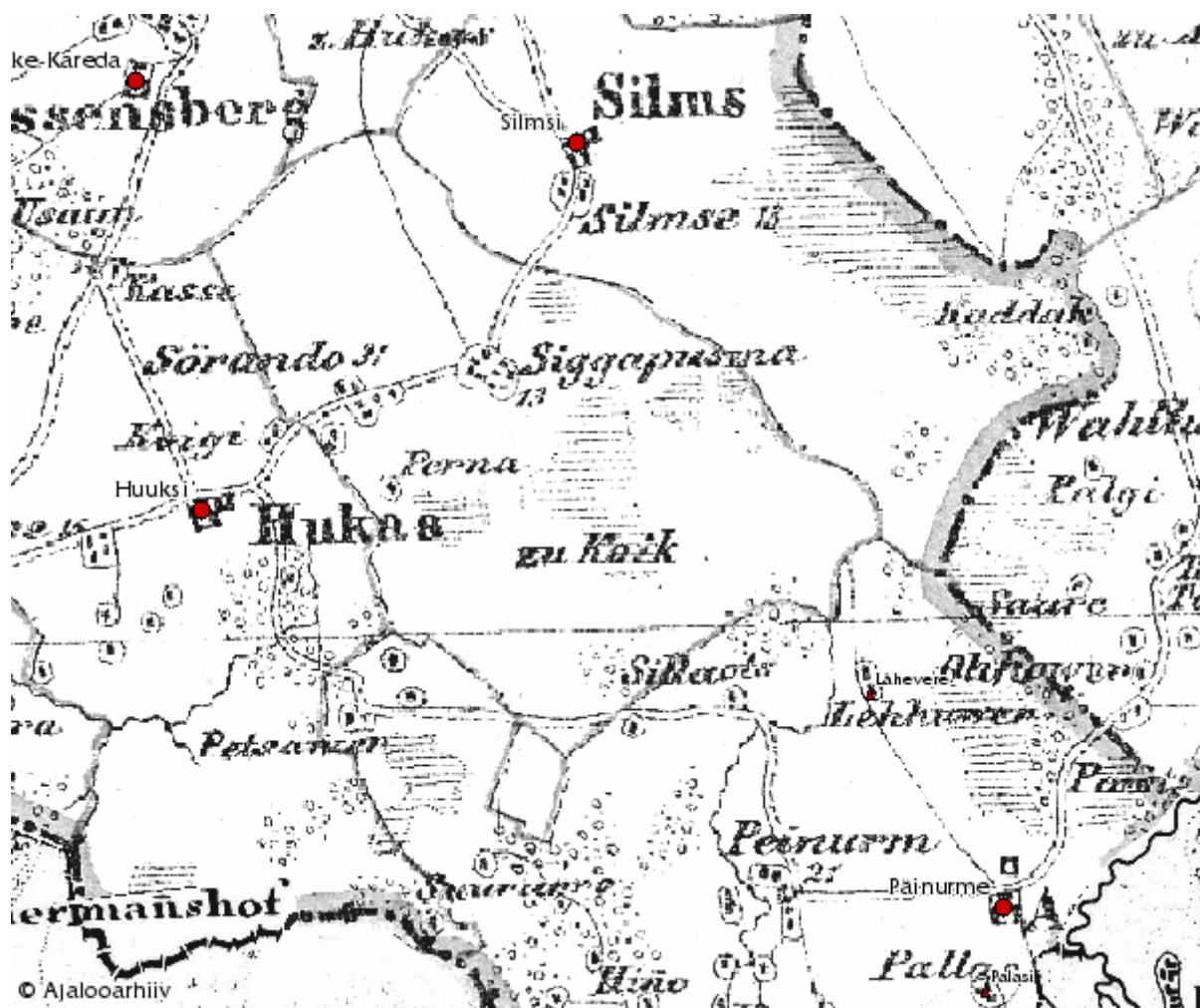
1 süld puid Arus murda ehk Nurmsist vedada – 1 rbl,

Kokku – 42 rbl 25 kop.

Nii olid töö hinnad õieti kõrged ja raha nende tükide eest ei soovinud maksa keegi. Nii nolens volens [tahes-tahtmata] pidi abitegu tehtama. Lepingus on 2 suvipäeva (jala) = 1 rubla. Niisugust palka ei makstud päivilise[le] kunagi. (Üle piiri Viljandimaal Imavere mõisas maksti veel 1905. a. 24–30 kop läbi aasta päev.) Päälegi oli vaba tööjõudu saunadest saada õige odavasti küllalt.

EKLA, f 200, m 11:1, 79/80 < Peetri khk., Sigapusma k., Arjaka t. – Rudolf Stokeby < Jüri Grünthal, 48 a. (1929)

<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Peetri&id=2111>

Püüame heita lähemalt pilku saunakülade oludesse. Koigi mõisa juures Sigapusma küla soosel tagamaal asub Kuusiku saunaküla või Sto[c]kholm. Vanal ajal jooksnud üks mees soldatisse võtmise (uuemas stiilis trumbrisse mineku) eest Rootsi, hoidnud end sääil teatud aja varjul, siis tulnud tagasi ja ehitanud sinna küla karjamaale sauna. Sauna nimetatakse tänaseni Rootsi saunaks.

Teise jutu järele käinud üks mees Rootsis Stockholmis kaebamas kuningale siinsete mõisnikkude pääle rahva kurnamises. Mõisnikud olid niisuguseid kaebajaid kiusanud ja karistanud. See kaebaja ei olevat ka enam mõisas muud tööd ega kohta saanud, kui ehitanud sinna sauna, ise juurides tüki kuusikuküngast üles. Sest saanud saunaküla Sto[c]kholmi nime. See lugu on võimalikult sündinud, küsitav ainult kuna ja mis motiividel.

Päris konkreetselt esitan ühe sauna tekkimisloo. Hans Grünthal, hüüdnimega Tisleri Hans (sünd. 1805, surnud 1888. a.) olnud kauemat aega Koigis puusepaks, siis olnud ta Laimetsa mõisas, mis kuulus Koigi härrale, Sopiveskil möldriks. Vanaks jäädes ei viitsinud või ei jõudnud enam mõisat orjata, siis ehitanud vend Jüri, kes oli Arjaka talus peremees, siia oma karjamaale vend Hansule sauna. Maad olid siis veel kruntimata. Saunas hakkas ta kogu ümbruskonnale tegema tiseritööd. Nii tekkinud neile küla nõrkarjamaadele terve rida saunu, paarikümne ümber, kes olid sõltuvad taludest, kelle maa peal nad asusid. Siit said peremehed häda ajal töjõudu. Nende palk maksti vähese vilja, toiduainetega. Praegu on sääil umbes 15–20 sauna.

Pääle kohtade kruntimise said saunad mõisast sõltuvaks, sest maaala jäi mõisale. Ka mõisale tegid nad väikest teoorjuse kohustust, viimase mõisate püsimise ajani.

EKLA, f 200, m 11:1, 80/1 < Peetri khk., Sigapusma k.; Sigapusma k., Arjaka t. – Rudolf Stokeby < Johannes Past, 84. a.; Jüri Grünthal, 48 a. (1929)

<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Peetri&id=2112>

Koigi mõisa Sõrandu ja Sigapusma külade 32 talu on ostetud eranditult 1883. a. (õieti 1882. a., kuid ostulepingud on kinnitatud kõik 1883. a.). Põllumaad 14–22 tiinu, üldse 32–65 tiinu, hind 4 000 – 5 800 rubla. Keskmise suurus põldu 18 tiinu, üldse 50 tiinu ja hind 4 800 rbl. Soid ja rabu on küll, kuid metsa ei ole ühelgi talul. Mõis püüdis panna talusid ostma oma vanu peremehi ega soovinud meeleldi uute peremeeste valda asumist.

Traditsioon teab kõneleda, et mõis oli võlgadega väga koormatud ja osa sest puudusest said peremehedki. Sissemaksudena saanud mõis vähe raha, kuna mõisahooned tulid uute olude kohaselt ümber ehitada, siis vajas mõis suuremaid summasid. Endine mõisa väärtus enam uut võlga ei kannud, siis lasknud ta maa väärtuse hinnata uuesti ja kergitanud peaaegu igal talul adrasajandikke. Näiteks Sepa talule pani ta endise 63 adr[a]sajandiku asemele 93 sajandikku. Tõsteti küll nurinat, kuid see ei annud soovitud tulemusi. Nii lisanud ta ka ostulepingusse talude kaela kõik sildade tegemise. Vahepeäl muutunud sillategemise kohustussäädus, et neid tehakse proportsionaalselt maa suurusega. Siis lisanud juure talude ostuhinnale 500 rubla igale talule. See % pidi tegema sillad. Paar aastat siis teinudki peremehed neid sildu, saades oma osa eest 25 rubla. Nähes, et see on väga kasulik, võtnud mõis sillategemise selle raha eest oma kätte.

EKLA, f 200, m 11:1, 86/7 < Peetri khk., Sigapusma k., Arjaka t.; Sepa t. – Rudolf Stokeby < Jüri Grünthal, 48 a.; Mart Kleimann, 68 a. (1929)

Päinurme mõisa Päinurme ja Pätsavere külade kohad on ostetud, esimesed talud 1869. a.

Teine hooaeg 1885. a. ja väiksem osa hiljem. Hind 2 500 – 4 300 rubla. Suurus väga mitmesugune: põllud 2–14 tiinuni, üldsuurus 7–46 tiinuni.

Päinurme ja Vaali nurgas avaldub kõige ilmekamalt võõraste sissevool Viljandimaalt.

Päinurme küla peremehi on pooled võõrad. Siinsed inimesed olid küll seotud vennastekogudusega, lugesid ja palusid vagade nägudega piibli juures, kuid ühtlasi armastasid purjetada, pussitada ja kalduda kelmustesse.

Riiamaalt valgusid siia hoopis vaesed mehed, ostsid kohad ja jäid nende peremeesteks.

Sissemaksid ainult kümneid rupli.

Viljandimaal müüdi talud palju varem, inimesed olid jõukamad ja eeskätt julgemad. Viimast asjaolu saaks panna viljandimaalaste kõrgema hariduslise tasapinna arvele. Nimelt on säääl töötanud edukalt ammugi elementaarkool Kabala vallas Sagevere külas, Põltsamaal Burmanni [Puurmani] elementaarkool jt. Säält siia rändajad ei olnud sugugi rikkad vaid julged mehed. Lahtised inimesed, kes koduvaldades ei leidnud hakkamist, siirdusid põhja poole Järvamaale ja edasi Tallinna ja Rakvere poole. Päinurme külas on mõnekümne rublaga mõni mees ostnud talu. Teised olid agarasti teeninud käsitööga mõni aasta säälsamas ümbruskonna mõisates ja rublasid kokku hoides omandanud talu. Mõni annud selle vennale, teeninud edasi ja ostnud teisegi talu. Nii näppasid nad säälsete usuunistuste unes viibivate nina alt kohad. Kui viimased ärkasid, oli hilja kanda kinnitada ja nii said nad teenijaiks mõisa.

EKLA, f 200, m 11:1, 87/8 < Peetri khk., Pärnuri m. < Viljandimaa, Kabala v. – Rudolf Stokeby < Andres Nurk, 74 a. (1929)

Vaali mõisa talud on ostetud pika aja vältel. Esimesed 3 talu on ostetud 1869. a. – Näsaru, Palgisaare ja Nõõrimäe. Järgmine ostuhooaeg on olnud 1874. a., kolmas hooaeg 1884–1888. Ainult paar talu on ostetud päle 1890. a. Suurus on väga mitmesugune. Suurim on Palsu talu, 22 tiinu põldu, üldse 76 tiinu (2 800 rbl). Teised on vähemad, kuid maakohat on soine, talud asuvad kui üksikul saareküngastel ja nende suurus seega väga erisugune. Põldu küll ainult 10–14 tiinu, kuid üldsuurus 12 kuni 40 kuni 50 tiinu. On kruntide juures palju tulutut sood heinamaade nime all. Viimasel ajal on seda hakatud kultiveerima. Hind kõigub 1 500 rublast 3 000 rublani. Imelik küla on see. Talud on üksteise juure näha, kuid käia tuleb kaua aega mööda künkaid ja aruveeri, enne kui jõuad järgmise juure.

EKLA, f 200, m 11:1, 89 < Peetri khk. – Rudolf Stokeby (1929)

Veike-Kareda talud Veike-Kareda külas müüdnud suurem osa 1887. a. Väiksem osa hiljem. Põllumaad 10–20 ja üldse 20–30 tiinu.

EKLA, f 200, m 11:1, 89 < Peetri khk. – Rudolf Stokeby (1929)

<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Peetri&id=2113>

Jaan Jungi välitööde kirjeldused

- Olen saanud kasutada Vaike Kotkase koostatud Peetri muinaskihelkonna 2005. aastal valminud albumit. Teadaolevalt on siinkandis tegutsenud harrastusarheoloog Jaan Jung, Ajaloo Instituudi Arheoloogiaarhiivis on lugeda tema eestvõttel 1926. aastal välitöödel kogutud materjale. Kirjeldan siinkohal Koigi valla kohta avaldatud leidudest nii nagu selles raamatus kirjas on.
- Kahala külas, Lääne talus, Otto Aksbergi krundist leit katkendina lihtne, silmaga kivikirves. Leid olevat Lääne talu kalmult. Muid teateid pole.
- Kahala külas, „Lääne“ talus Otto Aksbergi pärijate krundis asub kivi kalm kesk põldu, põhjapool Paide-Koeru teed. Lõhkumisel ja kaevamisel olevat leit muuseas hobuseraudsõlg, kaksikristnõel, ristripatseid, raudkirves jne.. Kalm on 29 m pikk (E-4), 20 m lai ja kuni 1½ m. kõrgem põllupinnast. Kive, mis kuni 1 m ja üle sellegi on nähtavasti kangutud ka välja ja nii lõhut kalmu. W küljel on mitu auku kalmus. Osalt on kalm kaet lepikuga- just aga E küljest. Siht Rägadiku talule 295⁰ ja Peetri kirikule 15⁰. Kaevanud olevat Praas.
- (Huuksi m.kalm) Tamsi külas Hendriku talu maal, Jüri Steini krundis asub kivi kalm, mis moodustud suurtest kividest, kalm asub 110 m Huuksi Koigi maanteest keset põldu, on kujult ovaalne, 26 m pikk, 19 m lai ja 1 m kõrge. Üks pool kalmust on kaetud lepavõsaga, teine pool on lage. Põllult on kive kuhjatud ühele otsale. NW otsal asub väike lohk, kust vist olevat „otsitud kulda“. Muidu näib kalm olevat terve. Siht Huuksi mõisa suurele kortsnale 235⁰ ja mõisa küünile 290⁰.

- Väike-Kareda külas Karu talus Kopti krundis asub pikergune kivikalm, mis olevat kaevet 1903.a. ja leit käsivõrusid, silmsõle katkend, seenotsaga kaelvõru katkend ja söepuru. Kalm asub talust umbes paarsada meetrit eemal, tuuleveski ligidal (veskist 50 m NW pool) põllu ääres. Kalmult paistvad korratult suuremad kivid kõrgus ulatab aunu 1/2 m-ni, põllupinnast. Siht Peetri kiriku tornile 15⁰ ja Kiri veskile 65⁰. Kalmu pärast ei ole nähtavasti lõhut ja kannatanud on nähtavasti ainult põllupoolne osa (N) põlluharimisest. Päält kaunis kinnikasvanud.
- Väike-Kareda külas „Paemurru“ talu Juuli Siiberi krundis asub suurist kivist moodustud kivikangur, talust 150 m E poole ja põlluvahelisest teest N poole 60 m. Kalm on päris ümargune, läbimõõduga 16 m, 0,5 m kõrge, kivid on asetud korratult ja nähtavasti on neid võet siit ka ära. Siht Päemurru talule 290⁰ ja Peetri kirikule 10⁰. Jungi teatel on leit luid ja söepuru, kuid hiljem pole enam sarnaseid tähelepanekuid.
- Väike-Kareda külas Tooma talus, maanteelt umbes 1/2 km E sihis põllul asub kalm Junii Russi krundis. Kalm, mis on moodustud suurtest kuni 3/4 m kividest on lõhut ja kalmu keskkohal asuvad veel paari rmt suurusel alal lõhut kivid. Kivide vahelt on näha paekivi prügistus. Koht asub põlluvahelise tee ääres põllul. Leitud ei olevat kalmust midagi, samuti ei ole erilisi tähelepanekuid. Siht Peetri kirikule 285⁰ ja Tooma talule 5⁰.
- Huuksi mõisas on olnud Jungi teatel kivikalm, mis lõhut vallamaja ehitamisel. Leitud olevat palju asju, kaarsõlgi, hobuseraudsõlgi jne. millest palju on kadunud. Üksteise ligidal on kalks kalmu, mis mõlemad on hävitud.
- Koigi mõisas asub lõhut kivikalm, kuid kohapeal ei tea sellest enam isegi vanemad inimesed.
- Päinurme mõisast (Assik) olevat kalmeid, mille muuseumile annetanud v. Wahl, muuseas 3 hõberaudsõlge, 5 käsivõru, ilustusnõel a'la Rk. 26:3, kee 2 osaotsa ja kirves. Tähendud leid on kalmust „Olli“ talu Siiberi krundis, mis nüüd juba päris hävitud. Kalm on mõnisada meetrit asunud Päinurme-Huuksi maanteest S pool põllupeenra ääres. Näha on veel ainult mõned kivi killud ja paeprügi. Siht Päinurme mõisast 75⁰ ja Päinurme veskile 20⁰.
- Väike-Kareda külas, Rättsepa talus asub Jungi teatel 19x12 m suurune ja 2 jala kõrgune kivikangur, siiski ei teata külas sellest midagi.
- Koigi mõisa põllul asub Jungi teatel 1/6 adramaa suurusel kingul sõjakalm, kust leitud sõjariistu jne. Kalm asub asunik Lätti krundis keset põlde, mõisast umbes klm. Võrra E pool, põlluvahelisest teest S pool, vähe kõrgemal põllul, mis S poole natuke langeb. Kalm olevat ammu juba põllu all ja temast puuduvad teated ning leiud. Siht mõisa künile 315⁰ ja mõisa suurele korstnale 260⁰.
- Silmsi mõisa metsas asub Jungi teatel müürit haud, n.n. „Keldrimägi“, kõva müüriaga. Täheldatud keldrimägi asub Keldrimäe soos Koeru piiriääres, umbes 3 klm. Silmsi

mõisast E pool. Pool mäge kuuluvat Udevasse. Mägi on 27 m pikk, sama lai ja 5 m kõrge kivideta kink keset sood; ta koosneb nähtavasti paest, mida näitavad W külge kaevat augud. Järsum on künka läänepoolne külge, kus kallak ulatab 15° ni. E-s on kallak 10° , S-s 8° ja N-s 6° . Mäel kasvavad päämiselt haavad. Rahvas usub, et siia olevat maet kulda ja mitmed olevat käinud siin kaevamas, kuid töö tüütanud varsti, sest kaevamine olnud võrdlemisi raske. Kaevamisi tunnistavad augud W küljes. Siht Koigi veskile 240° ja Silmsi mõisale 290° . Umbes $\frac{1}{2}$ km Silmsimäest asub laiem kuid madalam kinguke soos- n.n. „Karinmägi“. Räägitakse et seal olevat olnud vanasti üks mõis.

- Kahala külast on leit käsivõrusid, pikergune tuluskivi jne. arvatakse, et leiud võivad olla pärit lääne talust, sest mujalt siin leide ei teata.
- Koigi mõisast olevat aareleid savipotis maast: 49 hõberaha ja 16 hõberiista. Vanemad mõisa töölised ja elanikud mäletavad ainult, et on olnud mingi leid, kuid ei teatud enam mis ja kust nad on leit.
- Väike-Kareda külas, Kääri talu põllus, Eduard Vürmeri krundis, Peetri Paide maantee ääres asub korratu, paest raiut kivirist. Praegu on rist läinud lapiti pooleks, nii, et moodustub kaks risti. Siht Väike-Kareda veskile 275° ja Peetri kirikule 5° . Kõrgus on $\frac{3}{4}$ m.
- Kahala külas Soka talus asunud ennem kivirist, kuid praegu on ta jub akadunud. Siht Müüsleri veskile 65° ja kahalasse 135° sellest kohast.
- Huuksi mõisa põllus pidavat olema kivirist, kuid rist on kadunud juba ammu ja ei teatud ta kohtagi.
- Väike-Kareda külas, Juhani talust Eduard Kopti krundist on kivirist kadunud.
- Koigi mõisa põllul asunud ennem kaks kiviristi, kuid nüüd on kadunud mõlemad. Teine rist olevat lõhut hiljuti. Ristid on asunud mõisast NW pool asuva metsatuka ääres põllul. Siht veskile 135° ja mõisa künäle 60° .
- Prandi mõisa põllus on asunud ennem kivirist, kuid nüüd on juba kadunud ja asukohta ei teata.
- Kahala külast, mis Paidest 20 versta, olevat leit imelik kivi lapse jalajäljega. Samasest kivist ei teata enam rääkida Kahalas, ainult Palu külas olevat olnud imeliku kirjaga kivi.

Tänapäeval enam kihelkondi territoriaalseteks üksusteks ei loeta, kuigi seda on plaanitud. 19-sajandi lõpus on piirkond kuulunud Peetri kihelkonda. Väiksemad asustusüksused maal on olnud külad.